

אלנה פשצ'וק תושבת קובל (שאינה יהודייה) משמרת זה שנים את זיכרון יהדות קובל שנכחדה. עבודתה הראויה לציון, מחדשת ומקרבת לבבות. בהתייחס לבתי הקברות היהודיים בקובל נעביר לאלנה מידע הנמצא בידנו (הנוגע לבית קברות נוסף שאינו נזכר במאמר) ובכך נוכל לאמת ולהתקדם עוד צעד בחקר יהדות קובל.

תעוד הכולל צילומים רבים של שברי המצבות שנמצאו בקובל התקבל בזמנו מאלנה וחלקם מצורף בסוף מסמך זה לשם המחשה (לא חלק מעבודתה של אלנה).

תודתנו לענת פרלמוטר-שבו על יוזמתה ופעילותה בהשגת המאמר ובתרגומו מאוקראינית לעברית.

אלנה פשצ'וק
(קובל)

בית קברות יהודי כמקור לחקר ההיסטוריה של יהודי העיר קובל

Пащук О. І.
(Ковель)

ЄВРЕЙСЬКИЙ НЕКРОПОЛЬ ЯК ДЖЕРЕЛО ІСТОРІЇ КОВЕЛЬСЬКОГО ШТЕТАУ

העולם הנאור מזמן מתייחס באופן רגיש לאתרי קבורה ושומר אליהם. אי לכך בתי קברות הם מעין מוזיאונים תחת כיפת השמיים, אשר שומרים בתוכם סודות רבים. בהיסטוריה של העיר קובל, בית הקברות היהודי ייצג את התרבות האותנטית של העם היהודי והיה חלק בלתי נפרד מחייו, מקום קדוש שבו נקברו בני הקהילה היהודית. בית העלמין היה והנו ביטוי למנטליות, למנהגים ולמסורות של העם היהודי, לדתו, לייחודיות התרבותית והאומנותית בתקופות שונות של חיי העיר קובל.

גורלו של בית הקברות היהודי בקובל דומה לגורלם של בתי קברות רבים אשר היו ברחבי בריה"מ לשעבר. בתחילת שנות ה-1980 הוא נהרס באופן ברברי על מנת לבנות באותו מקום בית תרבות ע"ש שבצ'ינקו. בולדוזרים חפרו את בית הקברות לאורך ולרוחב תוך כדי ערבוב חלקי מצבות מנופצות ועצמות. אלפי קברים של יהודי קובל, בני מאות שנים, נהרסו או שימשו לסלילת כביש בצומת הרחובות וורשבסקה-וולדימירסקה (הערת המערכת: מדובר על רחוב וורשבסקה של היום, לא רחוב וורשבסקה מימי הפולנים שנקרא כיום נוז'לנוסטי=עצמאות) ולבניית רחבת מסדרים במחנה צבאי אשר נמצא בקרבת בית הקברות, ברחוב וולדימירסקה.

בשנת 2011, נמצאו בשטחו של המחנה הצבאי שפורק, מצבות עם כתב קשה להבנה ועיטורים של מגיני דוד, פמוטים, גריפונים ונשרים. לא קשה היה לנחש כי אלו הן מצבות מבית הקברות היהודי "החדש" אשר הוקם בתחילה המאה ה-19.

בית הקברות היהודי הראשון (בית עולם) הוקם בקובל בתחילת המאה ה-16. פנקסי מיסים של העיר מוכיחים כי ב-1505 האוכלוסייה היהודית שילמה מיסים ובתקופתו של סיגזמונד ה-1. ב-1518 הותר ליהודים להתיישב בקובל [82;10]. מחקריו ההיסטוריים של מיקולה טיאדורוביץ' קובעים כי שבשנת 1547 התקיימה בקובל קהילה יהודית [21;11] שהיה לה רב, בית קברות ואגודת קבורה "חברת קדישא" [35;6].

בית הקברות הראשון (הישן) היה ליד גשר עץ ברחוב מצ'ייבסקה, בצדו הימני של הכביש. במרחק של חצי קילומטר מבית הכנסת הטריסקאי (היום בניין של בית הספר מס' 6). כאשר חקר פרופ' מ' יונישיב באמצע המאה ה-19 אתרים ישנים של נפת קובל הוא מצא בבית הקברות היהודי "הישן" מצבות מהמאה ה-16, שעליהן צוינו סגולותיהם של הקבורים, לדוגמא:

"שנת 1550. פ"נ (פה נקבר) ראש הקהילה, שליט בחסד האל, העשיר מרדכי"

"בשנת 1595. פ"נ (פה נקבר) הרב אהרון אשר פתח הרבה בתי ספר גבוהים" [11; 323-325].

הימצאותן של עדויות כאלו מוכיחה כי הקהילה היהודית של קובל הייתה מהוותיקות בשטחה של ווהלין ואף של מערב אוקראינה כולה. בית הקברות היהודי "הישן" התקיים עד תחילת המאה ההתשע-עשרה. בשנות ה-30 של המאה ה-20 לא נשאר דבר ממנו.

רובן הגדול של המצבות בבית הקברות הזה היו מעץ. הצפות תדירות של אתרי הקבורה גרמו להריסתן של המצבות. לכן התרשמות לגבי המראה הכללי ניתן לקבל רק מתצלום וכנראה שהקבורה נעשתה באופן לא מסודר ולכן המצבות היו מפוזרות ברחבי בית הקברות.

קהילת קובל הלכה וגדלה ובשנת 1765 היא מנתה 1515 איש [8; 90]. על פי נתוניה של המשלחת האתנוגרפית-סטטיסטית של האגודה הגיאוגרפית של רוסיה, בראשותו של פ' צ'ובינסקי בשנים 1870-1869, האוכלוסייה היהודית בעיר קובל מנתה לא יותר 40-50% מכלל התושבים [9; 96]. "ספר זיכרון לשנת 1895" מספר כי בעיר התגוררו 15,116 תושבים ומתוכם 5,810 יהודים [10; 35]. בשנת 1897 השתייך שליש מתושבי העיר לקהילה היהודית – 6,046 נפשות [13]. בשנת 1921 התגוררו בקובל קרוב ל 13 אלף יהודים, 12,758 שהיו 61.2% מסך הכול של 20,818 תושבי העיר [5].

בשל גידולה המתמיד של האוכלוסייה היהודית ומחסור במקומות לקבורת מתים, פתחה הקהילה את בית הקברות "החדש". הוא נחצה ע"י מבנים ארכיטקטוניים של העיר וכלל גם גבעה ואת המכשול הטבעי של נהר הטוריה. גבולותיו של בית הקברות הוגדרו היטב במפת קובל ונמשכו לאורך הרחובות וולודימירסקה ו- וורשבסקה של ימינו.

מסביב לבית הקברות נשתלו עצים. לבית הקברות היתה גדר מעץ, עם שני שערים ושתי כניסות:

האחת לרחוב וולודימירסקה והאחרת לרחוב וורשבסקה. שורות הקברים נמשכו מצפון לדרום והקברים עצמם מוקמו כך שראשי הקבורים פנו מזרחה, על מנת שבעת תחייתם המתים ישקיפו מזרחה

(שם, ע"פ המסורת, הייתה ארץ הקודש).

לבית הקברות היה סדר פנימי וכללים קבועים. הוא חולק לחלקות. בדרך כלל הוקצו קברים צמודים לזוג נשוי, לאחות ואח, למשפחות מסוימות, ולנציגיה החשובים של הקהילה, ילדים קטנים נקברו, במידת האפשר, זה לצד זה. מתאבדים ונשים שנפטרו בלידה השתדלו לקבור בפינת בית הקברות.

לקהילה הייתה אגודת קבורה, "חברה קדישא", שאליה השתייכו חבריה המכובדים של הקהילה. "חברה קדישא" פעלה נחרצות לארגון הקבורה ולסידור כל התהליכים הקשורים באירוע המצער הזה.

יהודים שומרים בקפידה את מסורתם. זה לגמרי נכון בכל הקשור לטקס קבורה אשר נשאר ללא שינוי במשך מאות בשנים. לפני המת, שאותו נשאו על אלונקה או שהובל בעגלה, נישא שלט ואחרי האלונקה הלכו האבלים כשרצועות שחורות צמודות לשרוולים. כך הלכו עד בית ההספד ומשם לבית הקברות. ע"פ הנהל הדתי היהודי הקבורה אמורה להתקיים במידת האפשר ביום הפטירה. במקרה של מוות בשבת, הקבורה נדחתה ליום הבא. לא נהוג לבקר בבתי קברות בשבת וגם לא נהוג לעשות כך בשעות החשכה. קרובי המשפחה מתאבלים שבעה ימים ("שבעה"). האבל, ברמה נמוכה יותר, נמשך שלושים יום ("שלושים") ולאחר מכן שנה. ע"פ לוח השנה העברי, נהוג לערוך אזכרה לנפטר שנה לאחר הפטירה.

מצבות היו האלמנט האומנותי החשוב או הטקסט הסמלי של בתי קברות. את המצבה הקימו שנה לאחר הפטירה. המבנה הקלסי של מצבה היה מורכב מלוח אנכי מחובר ללוח אופקי [39;12]. בדרך כלל הייתה למצבה צורה מלבנית של גלעד. מצבות נעשו מחומרים שונים. השתמשו בגרניט, אך לעתים קרובות יותר באבן חול ובאבן גיר. העשירים ביותר הזמינו מצבות באופן אישי והעניים רכשו אותן מבעלי מלאכה (חרסטובוזי) שהגיעו לעיר בסתיו.

מצבות עוטרו בתבניות ובאפיטפים (Epitaph) שונים, אותם חרטו באבן בעלי מלאכה, סופרי סת"ם ולעתים קרובי המשפחה בעצמם. האותיות נעשו בחריטה ובחציבה. בעבודה על המצבות, בעלי מלאכה השתמשו בצבעים. לקבלת גוונים השתמשו באדמה בצבע צהוב בהיר ואדום-חום, בסיד, בפיח ובכחל מעורבבים על בסיס תחליב ביצים. אך עיטור כזה לא נשמר לאורך זמן. עם הזמן הצבע דהה מגשמים ומרוחות ורק עומק החריטה נשאר כזכר לייחודיות שהיתה פעם לאבנים הצבעוניות הללו. יהודים עניים ביותר בנו מצבות מעץ.

ליד המעונות של המכללה הטכנולוגית של ימינו נשארה מצבה עגולה מאבן, עיצוב נדיר בימינו לא רק בקובל, אלא באוקראינה כולה. ידוע שכמה מצבות כאלה נשמרו בבית הקברות של הכפר אוזורניצי בפלך פודוליה, בקצה הכפר קורוליבקה שבנפת בורשיב וב-זדולבובניב שבפלך ווהלין.

העיצוב של ראש המצבה הורכב משלושה אלמנטים: עיטור בחלק עליון, אזור ממוסגר וכתובת (אפיטף). לסמלים היה מקום קבוע בחלק העליון, האנכי, של הקבר. הסמלים כללו סימנים ודמויות אשר שיקפו את התפיסות המסורתיות של יהודים על חיים ומוות. הם נחרטו בעברית. בהתאם לדיבר השני ("לא-תעשה לך פסל וכל-תמונה") אסור ליהודים לצייר בני אדם על מצבות. לכן "דיוקנו" של מנוח, הרגליו, מקצועו, אילן יוחסין שלו, אופיו וכו' "הוצפנו" בסמלים השונים ובטקסט שנכתב. אלמנטים קבועים בטקסט היו: שמו של מנוח, שם אביו ותאריך מותו של המנוח. שאר המידע הוצפן בעיטור המגולף על המצבה [52,50;3]. בהתבוננות בשרידי מצבות בקובל הבחנו כי האפיטפים נכתבו לרוב בעברית ולעתים בידיש וראשי

התיבות פ"נ, שהיו אלמנט קבוע, הצביעו על כך שבמקום קבור בן אדם: "פה שוכב", "פה מונח", "פה מונח למנוחת עולמים", "המצבה שייכת ל" [2].

שמו של מנוח נכתב בצורתו הרשמית שלפיו הוא נקרא, בחייו, לעלות לתורה בבית הכנסת. אותה צורת שם נכתבה בכתובה או בגט (במקרה של מנוח ממשפחה מיוחסת צוין גם שם אביו).

נוסח הכיתוב על המצבה כלל פרטים קבועים, כמו:

תאור תכונותיו של המנוח – תיאור מעלותיו, כמו למשל: "איש תם וישר" (ציטוט מספר איוב), או "אישה חשובה וצנועה (לפעמים, מכובדת)",

המצב המשפחתי של הנפטר: "בחור" (צעיר רווק), "נערה", "ילד".

שם אביו (או אמו) של המנוח בתוספת ברכה: ז"ל – "זכרונו לברכה"; אם האב עדיין בחיים, נכתב יבדל"א (יבדל לחיים ארוכים) [2].

תאריך מותו של המנוח לפי לוח השנה העברי.

נוסחה כללית: ת.נ.צ.ב.ה (תהא נשמתו צרורה בצרור החיים), שפירושה ברכה לתחיית מנוח, מתוך תפילת יזכור מתלמוד [2].

בהתאם למסורת היהודית העתיקה, שמו של מנוח על מצבה מומחש לפעמים בדמותה של חיה התואמת: אריה – על קברו של לייב, דב – על קברו של דב או בער, צבי – על קברו של הירש או צבי, ציפור – על קברה של פייגה או ציפורה, יונה – על קברו של יונה, דג – על קברו של פישל... (כל השמות המצוינים הם שמות של החיות) [2].

בהסתכלות על שרידי המצבות בעיר קובל ניתן לקבוע שהסמלים הנפוצים ביותר היו מוטיבים זואולוגיים: אריה. במסורת היהודית דווקא החיה הזאת מגלמת את העם היהודי. ישנם אריות בעצמם (בודדים ובזוגות) וגם בדו-קרב עם חד-קרן. במסורת היהודית הדו-קרב בין אריה וחד-קרן מסמל ביאת המשיח. ציפור היא אלגוריה של נשמה ויכולה לסמל אישה. ציפורים סימלו תחייה לאחר מוות, זוהו עם נשמות בני אדם, סימלו חיי נצח. על אחת המצבות מצאנו עץ שבור וציפור. פירוש הדבר שבטרם עת הופסקו חייה של אישה.

אפרוח, ענף שבור סימלו ילד.

בית הפוך על צדו, נר כבוי סימלו את חיים אשר הופסקו בטרם עת..

תבליטים של חיות מיתולוגיות הם מעניינים ומאוד יפים: לווייתן, חד-קרן, גריפון שלרוב מסמל שומר-מגן.

לעתים קרובות באיורים השתמשו באלמנטים דתיים:

פמוט, סמל כללי של אור, סמל של נפש בן אדם בכלל וסמל של אישה. היות שבמסורת היהודית הדלקת הנרות בבית ואמירת ברכה עליהם זה אחד התפקידים החשובים של האישה היהודיה, היה נהוג לעטר בסמל הזה מצבות של קברי נשים.

מגן-דוד שימש כסמל לקבר יהודי בבית הקברות העירוני הכללי.

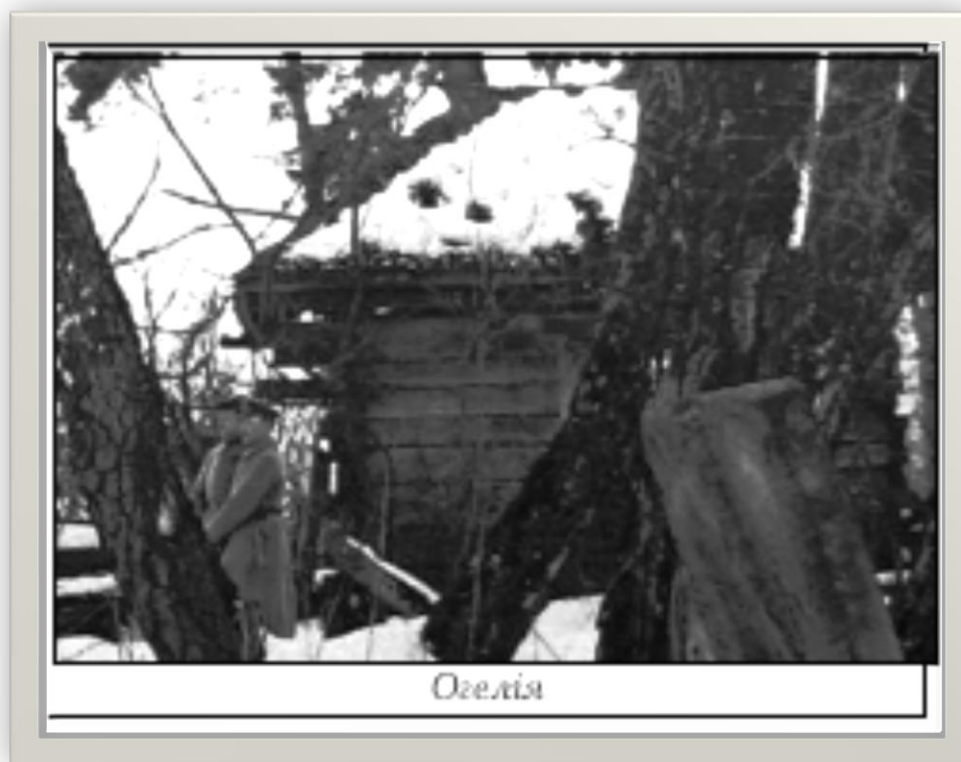
לעתים קרובות נתקלים בעיטור מן הצומח על המצבות – פרחים, אשכולות ענבים ועלים, פירות ובמיוחד רימונים, עצים כסמל חיים וגם כסמל של גוף האדם. לוחות מצבה אנכיים קושטו בתבליטי עלים ואשכולות רימונים בצורת שער מעוגל שנועד להזכיר את "השער" לעולם הבא.

אפיטפים אשר נכתבו על המצבות לזכר המתים הם מקור נפלא לחקר פולקלור יהודי ופילולוגיה שמית. הסמלים היהודיים שיקפו את מעמדו הדתי והחברתי של המנוח, את מקצועו וסגולותיו. לעתים קרובות האיור על מצבה הצביע על מקצועו של מנוח, למשל, רופא, חייט, סופר סת"ם.

ישנם ציטוטים רבים מהתנ"ך באפיטפים. ברוב המקרים הציטוטים מדגישים את הדמיון בין נסיבות המוות של נפטר לבין מוות המתואר בתנ"ך.

היו מצבות מעטות בעלות קומפוזיציה מיוחדת במינה. יהודים קוראים להן "אוהלים" [1].

אלה הם מבנים דמויי חדר או אוהל, מכוסים כיפות או מוקפים אכסדרה קלאסית, שקושטו באופן עשיר בעמודים, באומנות, בכותרות מקושטות. למרבה הצער הם נעלמו.

כל קבר וקבר אפשר לבחון כיצירת אומנות, משום שהוא כולל הרבה מידע טקסטואלי מעניין ובעל ערך מנקודת מבט מדעית. המצבות מספקות מידע לחקר גנאלוגיה והיסטוריה של משפחות מסוימות ומוסדות קהילתיים, משום שבטקסטים ובסמלים צוינו העבודה או התפקיד של הנפטר בקהילה (רב, שוחט, סופר סת"ם, פרנס וכו'); כיתובים על מצבות יכולים לכלול מידע על אישים מעניינים מסוימים.

מצבות מספקות מידע לגבי רמת השכלה בקהילה, מספר בעלי השכלה ומבינים בתורה, מוזיקאים ואפשר לשאוב מהן גם נתונים בעלי אופי סטטיסטי כגון מעמד החברתי של התושבים יהודים, ידע כללי על רמת החיים ותוחלתם הממוצעת (לגברים ולנשים), שיעורי תמותת התינוקות ומידע דמוגרפי אחר.

פרט מעניין ביותר: האפיטפים מאפשרים לערוך סטטיסטיקה של הפופולאריות של שמות יהודיים ולא-יהודיים של גברים ונשים בקהילה היהודית.

בדת היהודית ישנם כמה חוקים אשר קובעים את התנהגות וכללי שימור קברים. כך, למשל, בשטח בית קברות אסור: לאכול ולשתות, להביא בעלי חיים, ללכת בבית קברות על מנת לקצר דרך, להשתמש בחלק משטחו למטרות אחרות, להרוס קברים ישנים לקבורה חדשה (אף כעבור זמן). כמה מהחוקים הקשורים במיקום הקבורה הביאו להזנחת הקברים ואף להריסתם. כך, למשל, אסור היה להזיז אדמה בבית קברות, לקצור דשא וצמחייה שצמחו שם. בדרך זו, צמחייה רבה, שיחים ועצים ישנים הביאו לכך שמצד אחד קברים מסוימים נהרסו ומצד שני גרמו לעיוות המצב המרחבי. כתוצאה מכך, בחלוף הזמן זה הביא לכך שמצבות אבן שקעו לעומק האדמה, נטו הצידה, נפלו וכעבור זמן מה נמצאו תחת שכבת אדמה עבה.

ע"פ האמונות הדתיות של יהודים, בית קברות יהודי המשיך למלא את תפקידו אף אם כבר לא נעשו בו קבורות חדשות. לכן הפסקת הקבורה וסגירת בית קברות והעדר אלמנטים חיצוניים כמו לוחות, גדרות, מצבות, בתי טהרה – אין פירושה היעלמות בית קברות משום שהקברים נשארו מתחת לאדמה.

הטענה כי בעיר קובל אין בית הקברות יהודי היא כוזבת. דווקא בכך נבדלים בתי קברות יהודיים מאלה הנוצריים. בתי הקברות היהודיים תמיד "פעילים" ובהתאם לכך דורות חדשים דואגים לקודמיהם. לכן אי אלו ניסיונות למחוק מזיכרונם של תושבי קובל את נכסיה (הרוחניים) של הקהילה היהודית ברוב המקרים פירושה גזילת זהותם.

בשנות ה-20 של המאה העשרים, ביקר בקובל סמיון אקימוביץ' אנ-סקי, חוקר אתנוגרפיה רוסי-יהודי, סופר ועיתונאי. אנ-סקי היה בדרכו לעיר ריבנה (רובנו), אך החליט לרשום את שירי הכליזמרים היהודיים של קובל. באותו ביקור הוא תיעד גם את שרידי המצבות העתיקות אשר נשארו בבית הקברות היהודי "הישן". בעקבות כך הוא כתב:

"הרבה ממה שעד לא מזמן היה חלק מחיי היום-יום היהודיים השאיר עקבות, אף כי בקושי ניתן להבחין בהם בזיכרון העממי" ... הוא צדק. העקבות האלה, שהשאיר בית הקברות היהודי בהסטוריה של העיר קובל, הם חלק בלתי נפרד מירושתה ההיסטורית-תרבותית.

לכן, אם המטרה שלנו היא התחשבות מירבית באינטרסים של העמים השורשיים וגם של מיעוטים לאומיים, הרי שיש להמשיך בחקר שרידי "בית העלמין" ולהציב אנדרטת זיכרון במקום בו היה בית הקברות היהודי. שימור המורשת ההיסטורית-תרבותית והאומנותית של המיעוט הלאומי היהודי בידי בני זמננו, תאפשר לנו לקשור בין העבר וההווה ובין העבר לעתיד ולשלב את כל אלה בתחייה הלאומית והתרבותית של אוקראינה.

לכל בן אדם יש זכות, בעלת תוקף נצחי, שיזכרו אותו לאחר מותו. קיימת חפיפה בין ההשקפה היהודית: "בן אדם מת פעמיים: פעם ראשונה כשמת גופו, פעם שנייה כששוכחים אותו" לבין האמירה המקובלת באוקראינית: "בן אדם חיי כל עוד זוכרים אותו".

החובה לכבד את זיכרו של אדם היא חובה של כל אחד, של המדינה, של החברה. הזיכרון עלול להוליד מתיחויות וסכסוכים. אבל אם הוא יהיה, בפרפרזה על דברי אלי ויזל, משולב בתרבות, באומנות, בחינוך ובערכים הרוחניים, הזכרון יהיה כלי לחיפוש האמת, כלי למען הצדק... לכן ההשגחה והשמירה על קברים בכל אתר פירושה שימור המורשת התרבותית של עיר מסוימת וגם של המדינה כולה, לפי זה נמדדת רמת התרבות של חברה, רמת הציוויליזציה שלה. אתרי קבורה הם חלק בלתי נפרד מהמורשת שלנו. אם נשכח את עברנו, גם עתידנו ייפגע.

בבליוגרפיה:

1. Boiko, Kh. S., Dizain Fasadu Matsev, <http://yandex.ru/elek/jsreidir?from=yandex.ua>
2. Boiko, Kh. S., Do metodyky naukovogo opratsiuvannia evreis'kykh kladoyshch: evropeis'kii, <http://google.com.ua/url?>
3. Grzybowski W., Epitafia żydowskie w Polsce doby sarmatyzmu. Studium porównawcze. – S. 49-50 tut s. 50, 52/ W/ Grzybowski, //Żydzi w Molopolsce. Studia z dziejow osadnictwa i życia społecznego (pod. Red. F. Kirzka). – Przemyśl, 1991. – 364s;
4. Entsiklopediia iudaiky, <http://www.eleven.co.il/article/15092>
5. Istoriiia Kovel'ia, <http://www.shtetlinks.jewishgen.org/kovel/kovelhistory.htm>
6. Majer Balaban, Historija i literatura żydowska ze szczególnym uwzględnieniem historii żydów w Polsce/ Balaban Majer. – Lwów Warszawa-Kraków, 1925. – 135 s.
7. Mezhevikina O., Symvolika matsev. – <http://yandex.ru/elek/jsreidir?from=yandex.ua>
8. Moroz M., Z istorii Kovel'skykh evreiv/ M. Moroz// Mynule i suchasne Volyni i Polissia: Kovel' i kovel'chany v istorii Ukraïny i Volyni. Materialy XII Vseukraiïns'koiï naukovoiï istoriko-kraeznavchoi konferentsii, prysviachennoi 12-iy richnytsi Nezalezhnosti Ukraïny i 485-iy richnytsi nadanniu Koveliiu magdeburgs'kogo prava. Zbirnyk naukovykh prats'. U 2-kh chastynakh. Ch. I. – Luts'k: Nadstyr'ia, 2003. – 342s.
9. Nadol's'ka V., Rosiis'ka statystyka pro etnichnu strukturu naselennia Kovel's'kogo povitu/ V. Nadol's'ka// Mynule i suchasne Volyni i Polissia: Kovel' i kovel'chany v istorii Ukraïny i Volyni. Materialy XII Vseukraiïns'koiï naukovoiï istoriko-kraeznavchoi konferentsii, prysviachennoi 12-iy richnytsi

Nezalezhnosti Ukrainy i 485-iy richnytsi nadanniu Koveliu magdeburgs'kogo prava. Zbirnyk naukovykh prats'. U 2-kh chastynakh. Ch. I. – Luts'k: Nadstyr'ia, 2003. – 342s.

10. Semeniuk A. V., Kovel': mynule i suchasne: istoriko-kraeznavchii naris/ A. V. Semeniuk. - Luts'k: Nadstyr'ia, 2000. – 314s.

11. Teodorovich N. I., Volyn' v opisaniu gorodov, mestchek i sel v tserkovno-istoricheskom, geograficheskom, etnograficheskom i drugih otnosheniakh. Istoriiko-statisticheskoe opisanie tserkvei i prikhodov Volynskoi eparkhii/ N. I. Teodorovich. – T. V. Kovel'skii uezd – Pochaev: Tipografia Pochaevo-Usprenskoi Lavry, 1903. – 530s.

12. Khodorkovs'kii Iu., Arkhitekturna spadshchina evreis'kykh gromad Zakhidnoi Ukrainy/ Khodorkovs'kii Iu.// Arkhitekturna spadshchina Ukrainy. – K., 1995. – Vyp. 2. – 230s.

13. Chornyi S., Natsional'nyi sklad naselennia Ukrainy v XX storichi. <http://etno.us.org.ua>

לקט צילומים שהתקבלו באדיבותה של אלנה פשצ'וק

שברי מצבות מבית הקברות ה"חדש" (האחרון) של יהודי קובל שנמצאו בבסיס צבאי לשעבר

ועוד שברי מצבות . . .

השברים שנאספו מהחלקות הצבאיות הסמוכות לבית הקברות היהודי ברח' וולדמירסקה והועברו ליד האנדרטה שבבכובה.

